

РЕЦЕНЗІЯ

офіційного рецензента на дисертацію Короткого Олексія Вікторовича на тему «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802-1855 рр.)» й подано на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Одним із головних завдань на шляху розбудови концепції соціально-сервісної держави в сучасній Україні є реформування пенітенціарної системи та розвиток служби пробації. Важливу роль в цьому контексті може відіграти аналіз позитивних та негативних сторін попередніх тюремних перетворень з виявленням потенціалу інставації його прогресивних складових. Саме з цих позицій кваліфікаційна наукова праця О.В. Короткого присвячена генезі місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. отримує не лише теоретичної, а й практичної значущості. Актуальність її також визначається тим, що досягнення мети рецензованого дослідження може стати підґрунтям для якісного діалогу між суспільством та державою щодо якості публічно-управлінських і соціальних технологій забезпечення незворотності євроінтеграції України. Не менш значущим є й факт відсутності у науковій історичній літературі комплексного дослідження з теми розвитку місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. Здійснення його є наступним кроком у висвітленні маловідомих сторінок вітчизняної та регіональної історії.

Ступінь обґрунтованості наукових, положень і висновків сформульованих у дисертації.

Наукові положення, висунуті в даній дисертації, базуються на глибокому всебічному аналізі розвитку місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802-1855 рр.). Проведене дослідження дозволило узагальнити існуючі в науковій літературі тенденції та підходи з проблем генези пенітенціарної системи на Півдні України доби ринково-капіталістичної трансформації. Демонструючи глибоку обізнаність з теми

О.В. Короткий проявив креативність при визначенні досить складного і фрагментарно вивченого об'єкта дослідження.

Досягнення мети дослідження і вирішення поставлених завдань вимагало використання принципів об'єктивності, історизму та багатофакторності. Реалізація їх стала можливою завдяки застосуванню широкої палітри методів наукового пізнання серед яких найбільш вагомими стали аналіз, синтез, індукції, абстрагування, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, контент-аналіз. Кожен із методів використано доцільно, що дозволяє робити висновок про достовірність отриманих результатів.

В ході написання дисертації О.В. Короткий отримав цілком *об'єктивні науково обґрунтовані результати* дослідження розвитку місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. Серед них найбільш вагомими є наступні: генеза архітектурних форм новозбудованих в першій третині XIX ст. тюрем Херсонської губернії відбувалась в три етапи – від землянок та дерев'яних будівель до кам'яних острогів та монументальних губернських тюремних замків; розвиток арештантських рот, як різновиду ув'язнення, суперечив проголошеній пенітенціарній парадигмі, бо економічні мотиви були поставлені владою вище ніж дисциплінарні; не дивлячись на створення піклувальних про тюрми комітетів в Одесі та Херсоні справа тюремного благодійництва не зустрічала широкої підтримки в середовищі місцевої дворянської та купецької еліт. Перспективними напрямками подальшої розробки теми можуть стати розширення територіальних та хронологічних меж дослідження.

Рецензована кваліфікаційна наукова праця складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Текст оформлено відповідно до встановлених вимог. Головні положення роботи викладено професійно, логічно, послідовно та аргументовано.

У першому розділі охарактеризовано стан наукової розробки, джерельну базу, концептуальні засади та методологічне підґрунтя дослідження місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. Під час аналізу історіографії з теми О.В. Короткий цілком логічно застосував прийом поділу її на іноземну та вітчизняну, що стало підґрунтям для виокремлення умовних етапів та концептуальних напрямів її розвитку. До закордонного історіографічного комплексу у здобувача склалося об'єктивне та критичне ставлення. Це дозволило йому виокремити в історіографії історії ув'язнення та карних систем Європи та Північної Америки три хронологічно обмежені методологічні простори – нормативістський підхід та прогресивізм, функціоналізм та марксизм, соціокультурні дослідження. Аналіз вітчизняної та російської історіографії, в свою чергу, дозволив виявити деякі концептуальні її обмеження. За вказівкою здобувача, попри накопичення фактологічного матеріалу та дослідження окремих аспектів функціонування системи ув'язнення, таких як історія окремих тюремних замків та благодійних організацій, в ній відсутні комплексні дослідження як історії ув'язнення в цілому, так і в окремих регіонах. Історіографічні факти, що виникли в російській історіографії до 1917 р., радянській середини XX ст., російській та українській 1990-2000-х рр., відзначаються, на думку автора рецензованої дисертації, політичною та ідеологічно заангажованістю, що обмежило інтерпретативні можливості вчених. Пошукач, в цьому контексті, слушно підкреслив, що відхід від радянської догматики після 1991 р., назагал, не призвів до запозичення теоретико-методологічного інструментарію європейської та американської історіографій, а лише сприяв реактуалізації робіт та оцінок імперських науковців. Відносно соціального статусу авторів проаналізованих у підрозділі 1.1. праць О.В. Короткий звернув увагу на те, що першими дослідниками історії ув'язнення стали не професійні історики, а дослідники кримінального права, пенології та особи, безпосередньо пов'язані з пенітенціарною справою.

Використана під час написання дисертації джерельна база дослідження є цілком репрезентативною та, за типовою ознакою, поділяється на два комплекси опублікованих та архівних джерел. Її формування відбулося на евристичному етапі наукового пошуку, під час якого здобувачем були опрацьовані зібрання бібліотек, музеїв, фондів чотирьох архівних установ України та РФ. За видовою ознакою використані під час написання наукової кваліфікаційної роботи джерела здобувач класифікував на нормативно-правові, організаційні та розпорядчі, діловодні, статистичні, графічні, наративні, а також пам'ятки суспільно-політичної, наукової, пєнологічної думки.

Використані під час написання кваліфікаційної роботи принципи та методи наукового пізнання надали О.В. Короткому змогу об'єктивно і неупереджено дослідити доробок із визначеної проблематики. Розкриття теми місць ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. було здійснено крізь призму методології історизму, системного та інституційного підходів, історії повсякдення. Володіння здобувачем методологією та методикою сучасного наукового пошуку дозволило послідовно і логічно проаналізувати історію трансформації нормативної регламентації практики ув'язнення, організаційно-правові засади функціонування арештантських рот, архітектурні, композиційні та стильові особливості побудованих повітових та губернських місць ув'язнення. Застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів уможливило порівняння автором реального стану ув'язнення та режиму в тюрмах та острогах губернії з нормативними положеннями реформи ув'язнення, а також характеристику повсякденності в'язнів загальнокримінальних тюрем та арештантських рот Херсонської губернії.

Другий розділ дисертації присвячено питанням нормативно-правової регламентації покарань у виді позбавлення волі в Російській імперії. Під час розкриття сутності факторів трансформації регулювання ув'язнення в першій

половині XIX ст. О.В. Короткий зазначив, що головними рушіями тюремних перетворень в Російській імперії були опосередковані впливи західної суспільно-політичної думки через транснаціональні інтелектуальні товариства та безпосередній вплив філантропів та тюремних реформаторів з Англії. Крім того, акцентовано увагу на соціальних передумовах, які вплинули на розбудову закладів пенітенціарної системи, їх інтенсивність та, певним чином, зміст. Особливу увагу, в цьому руслі, здобувач приділив проблемі волоцюжництва і жебрацтва. У зв'язку з цим автор рецензованої дисертації зазначив, що створення мережі в'язниць та арештантських рот стала основою державної політики в галузі розвитку покарання позбавленням волі в другій чверті XIX ст.

Аналізуючи ключові тенденції державного регулювання функціонування місць ув'язнення в період до проведення реформ XIX ст. О.В. Короткий підкреслив, що ув'язнення як частину карної практики важливо розглядати в декількох реєстрах, а саме через призму історії кримінального права і державної політики в частині нормативного забезпечення правової доктрини та діючої карної парадигми. Об'єктивною є позиція дослідника щодо відсутності наприк. XVIII ст. у законодавстві Російської імперії єдиного зводу нормативно-правових актів регулюючих функціонування пенітенціарної системи і розпорошеності норм цього порядку у вигляді приписів в десятках указів. Заслуговує позитивної оцінки тези про те, що до кінця XIX ст. ув'язнення залишалося, здебільшого, частиною державної інфраструктури правосуддя та заслання, що остаточне закріплення його, як одного з ключових виправних покарань в карній системі, відбулося тільки в 1845 р. У зв'язку з цим, визначається що в період до реформ останньої чверті XVIII ст. увага держави до проблем тюремного ув'язнення зосереджувалася на двох головних напрямках – з проблемі переповненості в'язниць та нестачі коштів на утримання колодників.

Під час характеристики генези нормативно-правових основ реформування системи позбавлення волі в першій половині XIX ст. здобувач

зазначив, що цей процес пройшов шляхом від практики, призначеної для утримання боржників, людей, щодо яких тривало слідство та пересильних до одного з головних покарань в державі. Під цим кутом зору проаналізовано й організаційно-правові засади функціонування арештантських рот військового та цивільного відомств Російської імперії. Доведено, що якщо ув'язнення в тюремних замках, гамівних та робочих будинках отримало розвитку в руслі адаптації західноєвропейської теорії та практики, то арештантські роти їм багато в чому суперечили і були бріколажем імперської еліти. Саме з цих позицій охарактеризовано сутність «Положення для переведення кріпосних арештантів в арештантські роти» від 25 березня 1823 р., згідно з яким в'язні стають не об'єктом турботи з боку держави, а дисциплінування та контролю. Саме такий стан речей підштовхнув О.В. Короткого до думки про схожість арештантських рот з військовими поселеннями. Їх публічно-управлінська значущість цілком логічно пояснена необхідністю обмеження заслання, користю для розбудови губернських міст, економічністю та боротьбою з волоцюжництвом.

У третьому розділі рецензованої наукової кваліфікаційної роботи досліджено хід розбудови тюремної інфраструктури Херсонської губернії. Першим кроком на цьому шляху стала характеристика формування мережі острогів та тюремних замків в Херсонській губернії. Підкреслено, що в джерелах такі поняття як «острог» та «тюремний замок» були взаємозамінні і лише з часом «замок» витіснив свого попередника. Здобувачем цілком аргументовано виокремлено три етапи тюремного будівництва в першій половині XIX ст.: 1) обмежений початком століття, коли переважала традиційна архітектура дерев'яного острогу та землянок; 2) в період 1808-1820 рр., коли відбувалося спорудження «кам'яних острогів»; 3) в 1820-50 ті рр. — період побудови «тюремних замків», монументальних в'язниць, виконаних в неоготичному стилі. В цій хронології висвітлено хід зведення в'язниць в Херсоні, Одесі, Тирасполі, Ананьєві та інших містах. В цьому

руслі підкреслено, що тюрми на Херсонщині на початковому етапі мали неокласичні риси, типові для інших адміністративних будівель, що організація внутрішнього простору являла собою збільшені в масштабі та об'єднані під одним дахом головного корпусу арештантські хати. Але помічено, що згодом тюремна архітектура еволюціонувала до неоготичного стилю. Здобувачем також доведено, що така конфігурація в'язниць була обумовлена необхідністю ефективніше використовувати простір задля досягнення цілей суворої диференціації в'язнів.

Важливе місце в цьому аспекті відведено дослідженню історії арештантських рот інженерного та морського відомств. Аналіз джерел дозволив О.В. Короткому прийти до висновку, ця форма ув'язнення на Херсонщині існувала в місцях скупчення військового населення та інфраструктури – на території Херсонської фортеці та Миколаївського адміралтейства. Створення арештантських рот морського відомства, як зазначив автор, відбувалось в контексті боротьби з волоцюжництвом та стихійним переселенським рухом. При цьому, здобувач звернув увагу на чисельність прикладів боротьби між містами за арештантів, праця яких використовувалась задля вирішення місцевих потреб і розв'язання проблеми нестачі трудових ресурсів. З цих самих позицій розглянуто й життєдіяльність арештантських рот цивільного відомства Херсону та Одеси. Цілком логічною є теза, що наприкінці досліджуваного періоду відбувалося зменшення використання арештантських рот. Такий стан речей пояснено темпом і характером загальних соціально-економічних змін, які відбувались в державі – за нових умов формування капіталістичного суспільства арештантські роти ставали архаїчним пережитком кріпосницького ладу.

У змісті четвертого розділу розкрито питання функціонування місць ув'язнення. Особливу увагу у ньому приділено таким аспектам, як діяльність піклувальних про тюрми комітетів, історико-демографічна характеристика ув'язнених, тюремний режим та умови утримання в тюремних замках,

повсякденне життя в'язнів арештантських рот.

Щодо проблеми створення, складу, напрямків та фінансування діяльності піклувальних про тюрми комітетів на Херсонщині, то автор рецензованої роботи, цілком об'єктивно, віддає належне науковому доробку Є. Юраша. Виходячи з цього здобувач зосереджує власну увагу на діяльності лише Одеського комітету за час з 1828 по 1855 рр. Створюючи Одеський та Херсонський піклувальні про тюрми комітети в Одесі та Херсоні, як зазначає О.В. Короткий, держава планувала покласти на активну громадськість завдання покращення умов утримання та моральної поправки в'язнів. Це, на його думку, було не досить вдалим заходом, оскільки діяльність Комітету набула формально-бюрократичного характеру. В цьому контексті в дисертації підкреслюється, що це було пов'язано зі згасанням філантропічного імпульсу, збільшенням суто адміністративних та господарчих функцій піклувальними комітетами. Абсолютно логічним та об'єктивним можна також вважати висновок про неврахування імперською елітою обмеженості впливу просвітницьких та екуменістичних ідеалів, на яких базувалась тюремна опіка в Західній Європі та столицях імперії, а також про хибність зробленої верхівкою ставки на благодійництво в справі тюремної реформи.

Спираючись на матеріали з фондів піклувальних про тюрми комітетів О.В. Короткий зробив досить цікаву спробу класифікації груп ув'язнених у пенітенціарних закладах Херсона та Одеси. В гендерному зрізі здобувач зазначив, що співвідношення у закладах ув'язнень між чоловіками та жінками дорівнювало пропорції 84:16. Найбільш чисельними групами утриманих у херсонських в'язницях здобувач визначив крадіїв, шахраїв, вбивць та підозрюваних у вбивстві, жебраків, волоцюг, підробників документів, а також осіб, які жили без документів.

Аналізуючи режим та умови утримання в тюремних замках Херсонщини автор рецензованої дисертації підкреслює той факт, що

реформування останніх у I пол. XIX ст. мало на меті внести суттєві зміни в усі сфери організації та функціонування загально кримінальних тюрем, трансформувати тюремний досвід ув'язнених. Серед головних нововведень, які стосувались тюремної справи в імперії О.В. Короткий називає перехід всіх арештованих на утримання за державні кошти та визначення ізоляційної техніки, як основи пенітенціарно-організаційного режиму. Важливе місце в тексті відведене розкриттю питань харчування, лікування, вільного часу та занять ув'язнених. Серед останніх дослідник досить розлого описав биття каменю для шосе, толочіння проса, роботу на ручних млинах, працю на городі при в'язниці, на кухні, підтримку чистоти в замку, робота в міській лікарні, праця на ручних мукомольних машинах. В свою чергу аналіз повсякденного життя арештантів арештантської роти інженерного відомства Херсону був здійснений О.В. Коротким за наступним алгоритмом: 1) висвітлення адміністративно-поліцейських заходів та правил, які мали слугувати підтримці «арештантської дисципліни»; 2) характеристика шляхів та практик, за допомогою яких арештанти уникали найсуворіших приписів; 3) аналіз аспектів життя, що залишилися за межами дисциплінарного регулювання.

Практичне значення одержаних результатів рецензованої роботи полягає у тому, що вони можуть бути використані під час розробки курсів лекцій, спецкурсів з історії України, історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, історії соціальної роботи, історії держави та права, історії публічного управління та адміністрування, а також під час підготовки суспільствознавчих студій. Крім того, матеріали кваліфікаційної наукової роботи О.В. Короткого можуть бути корисними в руслі подальшої розробки обраної теми при написанні узагальнюючих праць з історії України та її південного регіону, соціальної історії, історичної урбаністики, низки довідкових видань.

Кваліфікаційна наукова праця написана відповідним для робіт такого

типу науковим стилем; виклад наукових положень та висновків зроблено логічно, грамотно. Основні ідеї та результати здійсненого дисертантом дослідження отримали достатнє висвітлення в наукових статтях і доповідях на наукових конференціях, а саме 7 статей у фахових виданнях України, 1 у періодичному науковому виданні іноземної держави та 4 публікації апробаційного характеру.

Дисертація «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802-1855 рр.)», є завершеною науковою працею.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження О.В. Короткого в цілому, варто звернути увагу на деякі зауваження:

1) у підрозділі 1.1. доцільно було б більш чітко вказати хронологічні межі етапів розвитку історіографії досліджуваної теми. Варто було б охарактеризувати науковий доробок таких істориків державного призначення, благодійництва та соціальної роботи, як В. Гер'є, А. Якобі, Є. Максимова, Г. Попович, А. Фурман, М. Підгурської, К. Кузьміна, Б. Сутиріна, М. Фірсова. Потребує також пояснення те, чому окремі історіографічні нариси містяться не у підрозділі 1.1., а в інших структурних елементах кваліфікаційної наукової роботи – 1.3. (с. 46-49), 2.1 (с. 53-55), 2.2. (с. 65) та ін.;

2) у підрозділі 1.3. обґрунтовується доречність включення до методологічної основи дослідження історизму (с. 49). Слід було б перерахувати причини, що стали автору на заваді використання принципу історизму;

3) безпосереднє компактне викладення матеріалу про місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. в тексті дисертації починається лише зі с.102. Перед цим згадки про елементи пенітенціарної системи Херсонщини є епізодичними (наприклад, с. 84). Крім того, датою з вищого хронологічного обрію, за текстом, можна вважати 1699 р. (с. 68), а нижчою – 1879 р. (с.64); територіальні межі охоплюють не лише Херсонську губернію, а й інші адміністративно-територіальні одиниці підросійської України, західної та північно-західної Росії. У зв'язку з цим об'єктом

дослідження варто було б визначити радше генезу пенітенціарної системи в Україні доби ринково-капіталістичної трансформації, ніж ту мовну формулу, що є у вступі (с. 17);

4) у підрозділі 2.1. варто було б згадати про еволюцію карного права та реформування пенітенціарної системи у Франції XVIII ст., а також виявити причини чому французький досвід не був взятий до уваги російськими імператорами та правлячою елітою;

5) хоча автор у достатньому обсязі розкрив питання культового служіння православної церкви в місцях ув'язнення на Херсонщині, поза сферою уваги залишилася її благодійна діяльність. Доцільно також було б згадати про форми і обсяги благодійності у місцях позбавлення волі Відомства імператриці Марії та Людинолюбивого товариства. Можна було б описати особливості комунікації останніх з піклувальними про тюрми комітетами Херсону та Одеси;

6) текст підрозділу 4.2. відповідає назві лише у тій частині, де мова йде про статевий розподіл ув'язнених. Питання вікової структури ув'язнених, народжуваності та смертності у місцях позбавлення волі не розкриті. Натомість велика увага приділена поділу ув'язнених на групи за характером злочину, що не входить до складу об'єкту такої дисципліни, як історична демографія;

7) наприкінці 1.3. та 4.4. знаходимо висновки не до підрозділів, а до відповідних розділів. Крім того, висновки до підрозділу 4.3. не в повній мірі відповідають його назві, тексту та відповідному завданню у вступі.

Втім, перелічені зауваження, недоліки й побажання не створюють принципового впливу на загальні наукові висновки, зроблені дисертантом.

В цілому, узагальнюючи результати ознайомлення з дисертацією О.В. Короткого «Місця ув'язнення Херсонської губернії першої половини XIX ст. (1802-1855 рр.)», можна засвідчити, що дисертація є самостійною науковою працею, виконаною особисто здобувачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису, містить оригінальні науково обґрунтовані

результати і наукові положення, містить положення, що дійсно представляють цінність для вітчизняної історичної науки. Відповідає вимогам до дисертацій, що подаються на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань – 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – історія та археологія. Автор дослідження, Короткий Олексій Вікторович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Рецензент:

д.і.н., професор кафедри
філософії, публічного управління
та соціальної роботи ЗНУ

О.М. Приймак

Олександр Приймак О.М.
заступник :

Директор з
науково-педагогічної
роботи

Підпис